

ня чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем. На наш погляд, дії Г. повністю охоплюються складом злочину, передбаченого ст. 191 КК України, і кваліфікації за ст. 364 КК не підлягають.

На жаль, у межах однієї статті неможливо розглянути всі випадки слідчих та судових помилок, які виникають під час кваліфікації злочинів передбачених ст. 191 КК України, але вивчення та узагальнення судової практики у кримінальних справах допоможе виробити певні рекомендації щодо кваліфікації цих діянь та надасть змогу зменшити кількість помилок у прийнятті рішень щодо кваліфікації окремих злочинних посягань.

Список літератури: 1. Кримінальне право України. Особлива частина / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.–Х. : Юрінком Інтер – Право, 2002. – 496 с. 2. Бакрадзе А. А. Уголовно-правовая характеристика основного состава присвоения и растраты / А. А. Бакрадзе // Российский следователь. – 2004. – № 11. – С.13–17. 3. Владимиров В. А. Социалистическая собственность под охраной закона / В. А. Владимиров, Ю. И. Ляпунов. – М. : Юрид. лит., 1979. – 200 с. 4. Бойцов А. И. Преступления против собственности / А. И. Бойцов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 775с. 5. Владимиров В.А. Социалистическая собственность под охраной закона / В. А. Владимиров, Ю. И. Ляпунов. – М. : Юрид. лит., 1979. – 200 с.

Надійшла до редколегії 03.10.2009

УДК 343.985

О. В. Пчеліна

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТА ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ПРО ЕКОНОМІЧНІ ЗЛОЧИНИ

Розкрито зміст поняття «економічний злочин», висвітлено основні риси такого злочину та їх вплив на формування предмета доказування у кримінальних справах про економічні злочини. Наведено пропозиції щодо внесення змін до чинного кримінально-процесуального законодавства.

Раскрыто содержание понятия «экономическое преступление», отображены основные черты такого преступления и их влияние на формирования предмета доказывания в уголовных делах об экономических преступлениях. Приведены предложения относительно внесения изменений к действующему уголовно-процессуальному законодательству.

The content of the notion «economical crime» is disclosed. The main features of such crime and their influence on formation of proof object in criminal cases about economical crimes are reflected. Proposals about alteration to the criminal procedural legislation in force are made.

Основним завданням під час розслідування кожного злочину є встановлення його обставин, які необхідні для прийняття обґрунтованих рішень у кримінальній справі. Сукупність таких обставин формує предмет доказування в кримінальній справі, який уточнюється залежно від ознак конкретного злочину. Тому для визначення переліку обставин, що підлягають доказуванню в кримінальних справах про економічні злочини, слід визначити, які злочини є економічними, та виділити їх основні риси. Саме в цьому й полягає завдання даної статті.

Поняття економічних злочинів, їх основні риси, зміст предмета доказування у кримінальних справах про економічні злочини, його особливості та значення у криміналістичних дослідженнях були предметом уваги у працях Л. В. Бертовського, А. Ф. Волобуєва, Г. А. Матусовського, С. Х. Нафієва, В. А. Образцова, А. М. Яковлева, П. С. Яні та інших авторів. Але незважаючи на ряд сформульованих принципово важливих положень у працях названих вчених, залишається ряд не вирішених або дискусійних питань. Зокрема, відсутня однозначна позиція щодо сутності економічних злочинів.

Дуже часто для позначення економічних злочинів у криміналістичній літературі використовуються такі терміни, як злочини у сфері економіки, злочини у сфері економічної діяльності, злочини економічної спрямованості, злочини у сфері економічних відносин, злочини в господарській сфері, злочини у сфері бізнесу чи підприємництва, фінансові злочини тощо. Це свідчить про існування багатозначного таумачення сутності економічних злочинів, що заважає як у практичній діяльності, так і в наукових дослідженнях.

Одна група вчених розглядає економічні злочини як такі, що спрямовані на порушення відносин власності та порядку господарської діяльності [1, с. 6], друга – як такі, що вчиняються у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг кримінальними методами [2, с. 8], третя – як такі, що вчиняються особами в процесі їх професійної діяльності чи у зв'язку з цією діяльністю [3, с. 50–51], четверта – як такі, що передбачені відповідними нормами Кримінального кодексу держави [4, с. 32]. Г. А. Матусовський під економічними злочинами розуміє корисливі діяння, що вчиняються особами, які виконують певні функції у сфері виробництва та послуг, а також особами, пов'язаними з регулюванням цієї діяльності та контролем за нею [5, с. 15].

На наш погляд, правильним є підхід, відповідно до якого потрібно враховувати, в якому аспекті розглядається поняття економічних злочинів: кримінально-правовому, кримінологічному чи криміналістичному. Найвужчим є криміналістичний аспект поняття «економічні злочини», який пропонує під ними розуміти ко-

рисливі діяння, вчинені особами з використанням легальних форм господарської діяльності чи повноважень з контролю за цією діяльністю [6, с. 27–30].

Економічні злочини найчастіше вчиняються в сукупності, в якій виділяють основні й підпорядковані злочини. До того ж вони найчастіше вчиняються організованими злочинними групами (далі – ОЗГ) з розподіленням функцій. Це пояснюється тим, що даний вид злочинної діяльності розрахований на тривалий період і виражається у неодноразовості вчинення злочинів, причому вчиненні їх колективно, відносно стабільним складом учасників [7, с. 76]. Тобто під час розслідування злочинів такої категорії слід враховувати те, що маєш справу не з окремим злочином чи простою їх сукупністю, а зі злочинною технологією збагачення, що суттєво впливає на структуру предмета доказування в таких кримінальних справах.

Зміст предмета доказування у кримінальних справах у загальному вигляді визначається у ст. 64 і 23 КПК України. Але трансформація злочинності, поява складних технологій збагачення, які об'єднують фактично комплекси злочинів в одне ціле, обумовлює необхідність перегляду існуючих концепцій.

Згідно з п. 1 ст. 64 Кримінального-процесуального кодексу (далі – КПК) України насамперед слід встановити та доказати подію злочину, а точніше час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину. У юридичній літературі термін «подія злочину» неоднозначно тлумачиться вченими. Зокрема, триває активна дискусія стосовно доцільності вживання зазначеного терміна в контексті ст. 64 КПК України. Передусім це зумовлено відсутністю його нормативного визначення. Деякі вчені для визначення поняття події злочину використовують поняття складу злочину. Наприклад, В. А. Банін та Л. М. Карнеєва ототожнюють поняття «подія злочину» та «склад злочину» [8, с. 31; 9, с. 39]. Інші вчені зазначають, що те, що кримінально-процесуальний закон називає подією злочину, на мові кримінального права є не чим іншим, як об'єктивною стороною складу злочину, тобто ототожнюють подію злочину з об'єктивною стороною злочину [10, с. 86]. Також існує точка зору, за якою термін «подія злочину» умовно використовується для позначення кола обставин, що характеризують в основному суттєві ознаки об'єктивної сторони й об'єкта злочину [11, с. 164–166]. Тому, на наш погляд, слід погодитися з пропозицією С. М. Стахівського щодо доцільності замінити термін «подія злочину» на «подія суспільно небезпечного діяння» [12, с. 24].

Специфіка події економічного злочину полягає в тому, що він являє собою складну систему дій групи осіб, в яких містяться ознаки об'єктивної сторони кількох злочинів, поєднаних єдиним задумом (метою). Тому під час розслідування кримінальних справ

про економічні злочини слід зважати на те, що одночасному доказуванню підлягають обставини стосовно вчинення не одного злочину, а одразу їх сукупності (комплексу). Причому в такому комплексі виділяють основні та підпорядковані злочини. Останні частіше становлять спосіб, умову вчинення основного злочину. Злочини, що утворюють комплекс, перебувають у нерозривному зв'язку між собою. Вони спрямовані на досягнення спільного результату, тобто об'єднані єдиною метою. Отже, специфіка події економічного злочину полягає в необхідності одночасного, паралельного доказування наявності сукупності (комплексу) економічних суспільно небезпечних діянь, поєднаних єдиним задумом.

Пункт 4 ст. 64 КПК України зобов'язує доказувати характер і розмір шкоди, завданої злочином, а також розміри витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння. Завдана шкода може бути фізичною, моральною та матеріальною. При вчиненні економічних злочинів заподіюється матеріальна і моральна шкода (моральна шкода матиме матеріальний еквівалент). Оскільки економічними злочинами є діяння, які вчиняються з використанням суб'єкта господарської діяльності, то вчиняються вони від імені юридичної особи (під її прикриттям). Це обумовлює виникнення проблеми відшкодування заподіяної злочином шкоди, вирішення якої залежить від встановлення певних обставин, зокрема, за рахунок якого майна повинно бути відшкодування – фізичної чи юридичної особи, адже викрадене майно може як надійти на баланс підприємства, так і бути привласнене службовою особою даного підприємства.

Згідно з господарським законодавством підприємство має необхідне для господарювання майно – виробничі й невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається на балансі підприємства. Це майно юридично відмежоване, як право, від майна засновника (учасника) підприємства й закріплене за підприємством за суб'єктом права. Тому, на наш погляд, завдані збитки повинні відшкодовуватися за рахунок майна юридичної особи тільки в тому випадку, якщо буде доказано, що викрадене майно надійшло на його баланс.

У ст. 64 КПК України не згадується про причини та умови, що сприяли вчиненню злочину, як про обставину, яка підлягає встановленню. Це, на наш погляд, є прогалиною законодавства, але вона заповнюється ст. 23 КПК України, яка зобов'язує орган дізнання, слідства і суд встановлювати названі обставини у кожній кримінальній справі. Ми вважаємо, що без встановлення причин та умов, які сприяли злочину, неможливо встановити об'єктивну істину, а це є першочерговим завданням кримінального судочинства. Окрім того, встановлення зазначених обставин сприяє запобіганню подібним злочинам у майбутньому, що також входить до

зобов'язань правоохоронних органів, зокрема органів внутрішніх справ. Профілактична діяльність слідчого у кримінальних справах про економічні злочини є досить специфічною діяльністю, обумовленою механізмом учинення злочинів даної категорії [13].

Будь-яка діяльність характеризується наявністю учасників (сторін) такої діяльності. Це стосується й злочинної діяльності. Економічні злочини, які є вираженням злочинної діяльності, не є винятком із правил. Їх учасниками є, з одного боку, суб'єкти злочину, а з іншого – потерпілі. У ст. 64 КПК України не зазначена необхідність доказування ані першої обставини, ані другої.

Ми вважаємо неправильним зобов'язувати доказувати суб'єктивну сторону злочину, не доказавши, що конкретна особа є суб'єктом даного злочину. Відповідно до ст. 18 КК України суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Отже, доказуванню підлягають юридичний та медичний критерій, а саме те, що: дана особа вчинила діяння, яке містить у собі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Кримінального кодексу; дана особа досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність за конкретний злочин; дана особа є осудною.

Економічні злочини в більшості випадків вчиняються групами осіб із розподіленням функцій. Тому в ході розслідування кримінальної справи слід доказувати не тільки причетність конкретних осіб до вчинення злочину, але й те, які саме дії виконував кожен із учасників злочину. Слід доказувати, що всі діяння вчиненні групою осіб, пов'язані між собою єдиною метою, спрямованою на досягнення спільного результату. Економічні злочини – це, насамперед, сукупність (комплекс) злочинів, серед яких виділяють основні та підпорядковані. Це породжує проблему в доказуванні причетності конкретних осіб до вчинення як основного, так і підпорядкованих злочинів, а також у визначенні того, чи є суб'єкт підпорядкованого злочину одночасно й суб'єктом основного злочину (наприклад, фіктивне підприємництво і шахрайство). Вважається, що суб'єкт підпорядкованого злочину одночасно й суб'єктом основного злочину в тому випадку, коли буде доказано, що дані злочини об'єднані єдиним наміром (метою) та спрямовані на досягнення єдиного злочинного результату.

Згідно з українським кримінальним законодавством, суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа. Однак між вітчизняними та зарубіжними вченими триває дискусія стосовно визнання суб'єктом злочину і юридичної особи. Одні вказують на доцільність такого визнання, а інші – заперечують.

На наш погляд, визнання юридичної особи суб'єктом злочину посилює боротьбу зі злочинністю, зокрема з економічною. Напри-

клад, в Англії та США існує практика притягнення до відповідальності корпорацій (у цих країнах юридичні особи називаються корпораціями). Це допомагає шляхом покарання як фізичних, так і юридичних осіб, припинити злочинну діяльність конкретного підприємства та запобігти їй у майбутньому. Адже, як відомо, економічні злочини одночасно є й організованими. У таких випадках, покаравши конкретну фізичну особу, винну у вчиненні злочину, її співучасники продовжують займатися підприємницькою діяльністю. Цим самим вони отримують кошти, необхідні для вчинення нових економічних злочинів особисто чи засудженою особою після її звільнення. Тому для запобігання такій практиці в багатьох зарубіжних країнах юридичну особу визнають суб'єктом злочину. Що ж стосується України, то її законодавство ще не готове до такого нововведення. По-перше, це пояснюється тим, що у всіх нормах та принципах кримінального законодавства домінують ідеї особистішої та винної відповідальності (відповідальності фізичної особи). По-друге, рівень українського правового менталітету ще не досяг того рівня, який існує в правових державах з розвинутою ринковою економікою. Це призведе до того, що в Україні застосування норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб буде часто мати характер розправи зі своїми конкурентами.

Як зазначалося вище, сторонами злочинної діяльності з одного боку, є суб'єкт злочину, а з іншого – потерпілий. На нашу думку, що обставини, які характеризують особу потерпілого, необхідно включити до предмета доказування. Адже без їх встановлення неможливо в повному обсязі з'ясувати обстановку злочину, причини та умови, що сприяли вчиненню такого злочину тощо. Тобто встановлення обставин стосовно особи потерпілого сприяє більш повному з'ясуванню всіх обставини, що підлягають доказуванню.

Потерпілим у процесуальному розумінні є особа, яка має правове становище потерпілої у процесі за відповідним рішенням слідчого чи суду, винесеним завдяки наявності даних, що вказують на заподіяння потерпілому шкоди тим злочином, який розслідується або справа щодо якого розглядається в суді.

Ми підтримуємо позиції тих учених, які вважають, що потерпілою від злочину може бути і юридична особа. Адже визнання юридичної особи потерпілим наділяє її значно більшим обсягом прав, аніж становища цивільного позивача, та, відповідно, більшими можливостями захисту своїх прав і законних інтересів.

На нашу думку, що необхідно законодавчо закріпити можливість визнання юридичної особи потерпілою. Це обумовлено тим, що на сьогодні у разі завдання злочином шкоди юридичній особі виникають труднощі стосовно того, кого визнавати потерпілим. Існують пропозиції щодо визнання юриста або керівника юриди-

чної особи представником потерпілого. На нашу думку, такі акти є неправомірними. Адже юридична особа згідно з кримінально-процесуальним законодавством не визнається потерпілою, а отже, її представники не можуть бути представниками потерпілого. Існують також пропозиції щодо визнання особи представником юридичної особи. Вважаємо, що таке визнання не відповідає закону, оскільки КПК України не передбачено такого учасника процесу. Визнання ж юридичної особи потерпілою вирішить згадані труднощі та наділить її більшими можливостями щодо захисту своїх прав та інтересів у кримінальному судочинстві.

Зокрема, в ході опитування 75 слідчих органів внутрішніх справ та прокуратури, оперативних співробітників ДСБЕЗ та УБОЗ, які мають досвід розкриття й розслідування економічних злочинів, на доцільність внесення змін до чинного КПК України стосовно визнання юридичної особи потерпілою вказали 66,7 % опитаних нами респондентів. При цьому з боку опитаних внесено пропозицію про необхідність передбачити можливість правонаступництва статусу потерпілого і того, хто може бути правонаступником у випадку ліквідації юридичної особи (припинення її діяльності).

Тому вважаємо за доцільне викласти ч. 1 ст. 49 КПК України в такій редакції: «Потерпілим визнається фізична чи юридична особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду». При цьому слід передбачити, хто буде представляти інтереси потерпілого в кримінальному процесі. На нашу думку, що таку функцію може виконувати юрист юридичної особи.

Економічні злочини за своїм характером насамперед є корисливими. Вони посягають на економічні відносини в державі, порядок ведення господарської діяльності. Тому, на наш погляд, обов'язковому доказуванню підлягають об'єкт злочину та предмет посягання (злочину).

У правовій літературі предметами злочину визнаються ті речі матеріального світу, впливаючи на які, суб'єкт посягає на об'єкт злочину, заподіює йому шкоду. Необхідність доказування об'єкта злочину пояснюється тим, що процес посягання на нього вказує на механізм його порушення, а останній, у свою чергу, розкриває характер злочинного діяння.

Ми вважаємо, що в ході розслідування кримінальних справ про економічні злочини з урахуванням ознак останніх доказуванню підлягають такі обставини:

1) об'єкт економічних злочинів, тобто суспільні відносини та порядок господарської діяльності, які порушуються внаслідок злочинного діяння;

2) предмет посягання – економічні злочини як корисливі злочини найчастіше посягають на матеріальні цінності та грошові кошти в національній чи іноземній валюті (готівкові, безготівкові);

3) подія економічного суспільно небезпечного діяння, наслідки, спричинені таким діянням, та причинний зв'язок між діянням та наслідком;

4) спосіб (підробка документів, фіктивне підприємництво, перекручування комп'ютерної інформації, легалізація майна, здобутого злочинним шляхом тощо), час та місце вчинення економічних злочинів;

5) учинення злочину з використанням статусу та атрибутів суб'єкта господарської діяльності (необхідно доказати, що юридична особа є підприємством, встановивши його вид та організаційно-правову форму, установчі документи, наявність відокремленого майна, самостійного балансу, рахунків в установах банків, печатки зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом тощо);

6) те, що особа, яка вчинила економічний злочин, є суб'єктом злочину (вчинення конкретною особою діяння, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, досягнення визначеного віку, її осудність, службове становище тощо);

7) вина обвинуваченого у вчиненні злочину, його мотив та мета;

8) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання;

9) обставини, що характеризують особу потерпілого;

10) характер і розмір шкоди, завданої економічним злочинцем;

11) причини та умови, що сприяли вчиненню економічному злочину.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про те, що всебічність дослідження в ході розслідування кримінальної справи передбачає глибоке вивчення всієї сукупності обставин, що стосуються справи, їх сторін, зв'язків та взаємозалежностей, що реально існують між ними [14, с. 123–124]. Це забезпечується встановленням всіх обставин, що підлягають доказуванню. Криміналістика як прикладна наука пристосовує перелік обставин, що підлягають доказуванню, до типових умов, що виникають під час розслідування злочинів окремих видів, у тому числі й економічних. У проекті Кримінально-процесуального кодексу України від 13 грудня 2007 р. № 1233 запропонована стаття під назвою «Предмет доказування в кримінальній справі», на відміну від ст. 64 нині діючого КПК України «Обставини, що підлягають доказуванню в кримінальній справі» [15]. На нашу думку, така пропозиція є обґрунтованою, оскільки більш точно визначає сутність названих положень.

Ми пропонуємо власну редакцію ст. 64 КПК України під назвою «Предмет доказування в кримінальній справі»: при провадженні дізнання, досудового слідства та розгляді кримінальної справи в суді підлягають доказуванню:

- 1) об'єкт злочину та предмет посягання;
- 2) подія суспільно небезпечного діяння (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину), наслідки, спричинені таким діянням, та причинний зв'язок між діянням та наслідками;
- 3) обставини, що характеризують суб'єкт злочину;
- 4) вину обвинуваченого у вчиненні злочину, мотиви та мету злочину;
- 5) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання;
- 6) обставини, що характеризують особу потерпілого;
- 7) характер і розмір шкоди, завданої злочинцем, а також розміри витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння;
- 8) причини та умови, що сприяли вчиненню злочину.

Список літератури: 1. Бертовский Л. В. Выявление и расследование экономических преступлений : [учеб.-практ. изд.] / Л. В. Бертовский, В. А. Образцов. – М. : Экзамен, 2003. – 256 с. 2. Нафиев С. Х. Экономические преступления. Судебно-бухгалтерская экспертиза как метод предупреждения экономической преступности : [учеб. пособие] / С. Х. Нафиев, Г. Р. Хамидуллина. – М. : Экзамен, 2003. – 192 с. 3. Яковлев А. М. Социология экономической преступности / А. М. Яковлев ; [отв. ред. Кудрявцев В. Н.]. – М. : Наука, 1988. – 256 с. 4. Яни П. С. Экономические и служебные преступления / П. С. Яни. – М. : Интел-Синтез, 1997. – 208 с. 5. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. – Х. : Консум, 1999. – 480 с. 6. Протидія економічній злочинності / [П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін.]. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 568 с. 7. Смирнов М. Криміналістична характеристика економічної організованої злочинної діяльності / М. Смирнов, Р. Комісарчук // Право України. – 2007. – №3. – С.76–82. 8. Карнеева Л. М. Привлечение к уголовной ответственности. Законность и обоснованность / Л. М. Карнеева. – М., 1971. – 136 с. 9. Банин В. А. Предмет доказывания в советском уголовном процессе (гносеологическая и правовая природа) / В. А. Банин ; [под ред. Ш. К. Вахитова]. – Саратов : Саратов. ун-т, 1981. – 156 с. 10. Харламова Ю. Н. Криміналістическая методика и квалификация преступлений / Ю. Н. Харламова // Вестник криминалистики. – 2004. – Вып. 2 (10). – С. 84–88. 11. Теория доказательств в советском уголовном процессе / [отв. ред. Н. В. Жогин]. – 2-е изд., испр. и доп.. – М. : Юрид. лит., 1973. – 736 с. 12. Якубович Н. А. Гносеологические основы доказывания по уголовному делу / Н. А. Якубович // Курс советского уголовного процесса: Общая часть. – М., 1989. – С. 521–542. 13. Криміналістична профілактика економічних злочинів : [наук.-практ. посіб.] / [С. В. Великанов, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. А. Журавля. – Х. : Харків юридичний, 2006. – 236 с. 14. Кримінальний процес України : [підручник] / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 688 с. 15. Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 13 груд. 2007 р. № 1233 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.kiev.ua>.

Надійшла до редколегії 07.10.2009